

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ТА КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ

Т. О. ПОДКОВЕНКО

Тетяна Олександрівна Подковенко, кандидат юридичних наук, доцент Тернопільського національного економічного університету

УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР ДЕМОКРАТІЇ ТА СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Проблема громадянського суспільства, розбудови правової держави, демократизації суспільного життя посідає чільне місце у сучасних наукових дискусіях щодо визначення подальших шляхів розвитку людської цивілізації. Актуальність дослідження теоретичних засад розбудови громадянського суспільства та шляхів подальшої демократизації зумовлюється наступними чинниками. По-перше, значимістю проблеми для незалежної України, що вибрала громадянське суспільство як ідеал суспільного розвитку. По-друге, важливістю цієї проблеми для сучасної цивілізації, котра також визначає громадянське суспільство за вище досягнення. По-третє, визнанням взаємозв'язку та взаємовпливу між процесами демократизації та ступенем розвитку громадянського суспільства.

Необхідність демократичних перетворень в українському суспільстві є очевидною та беззаперечною. Демократизація є однією з ключових складових сучасної трансформації українського суспільства до світової спільноти. Однак, демократія не дає гарантії щасливого й безтурботного життя, вона не є достатньою передумовою безконфліктного розвитку і не вирішує одномоментно всі існуючі суперечності та протиріччя, а лише дає шанс на те, щоб вижити у співпраці з іншими народами світу, щоб ефективно протистояти сучасним глобалізаційним викликам. Адже в соціальному розвитку демократія є не тільки найефективнішим способом подолання суперечностей, вдосконалення й гармонізації суспільних відносин, а й необхідною умовою становлення громадянського суспільства.

У будь-якому суспільстві протягом історії його становлення та розвитку формується певна система цінностей, які і визначають згодом характер цього суспільства, спрямованість державної політики, дієвість державних інститутів та правових механізмів регулювання суспільних відносин. Як свідчить досвід більшості держав, однією з таких цінностей та орієнтирів державного розвитку є демократія.

Кожна історична епоха вносила свої ознаки в розуміння демократії і розставляла свої акценти та пріоритети. Ступінь розвитку демократії може бути різним, а процес демократизації суспільства є тривалим та безперервним. Адже саме людське суспільство перебуває в постійному розвитку, ускладнюються відносини між людьми, виникають нові структури, нові цінності, інтереси, формується нове співвідношення держави і громадянського суспільства, що має вираз через якісно нове співвідношення інтересів особи та держави.

90-ті роки ХХ століття відкрили якісно нову сторінку вітчизняної історії. Україна стала незалежною державою. Здійснено комплекс заходів щодо розвитку громадянсько-

© Т. О. Подковенко, 2009

го суспільства, утвердження ринкової економіки, демократизації суспільного життя, закладено основи нового державного устрою на принципах розподілу влади, верховенства права, пріоритету прав і свобод людини.

В останні десятиліття у світі спостерігається поширення та універсалізація принципів демократії, яка нині реально претендує бути єдиною прийнятною формою державно-політичного устрою для цивілізованих країн. Її переваги полягають не лише в тому, що, завдяки їй, забезпечується народовладдя, права і свободи громадян, їх людська гідність. Не менш важливо, що при цьому відбувається ефективний розвиток самого суспільства, його культури, підвищення добробуту населення, формування різнопланових громадських структур, дієвого механізму соціальної самоорганізації та соціальної взаємодії¹. А ці чинники в свою чергу є визначальними компонентами, складовими громадянського суспільства. Адже громадянське суспільство – це суспільство громадян з високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних властивостей, яке утворює розвинені правові відносини з державою; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага. За таких умов демократія виступає певною системою цінностей, способом політико-правового життя та мислення, що ґрунтується на постулатах рівності всіх перед законом і права кожного члена суспільства на життя, свободу, приватну власність². Забезпечення та реальність основ демократичного суспільства можливе лише через участь народу в управлінні державою, через реальні механізми взаємодії та взаємовпливу суспільства та держави. При чому суспільство, як система взаємодії вільних та рівноправних індивідів відіграє визначальну і спрямовуючу роль.

Як зазначає А. Стюпін, впродовж всієї своєї історії український народ був відданий принципам демократії, яка стала органічною частиною його політичної культури, певним соціально-політичним ідеалом. Для нового демократичного прориву є, загалом, все необхідне: високоосвічене і культурне населення, нагромаджений за 17 років незалежності досвід державотворення, повчальні історичні уроки, давні демократичні традиції, особливості українського менталітету, певна толерантність населення і вже більш досвідчена політична еліта³. Втім це питання настільки складне, що його успішне вирішення неможливе без активної участі всіх політичних сил та відповідальної і конструктивної позиції кожного громадянина України.

Варто зазначити, що основні етапи і фактори, які визначали процес формування та розвитку демократичної держави, були спільними й у становленні та розвитку громадянського суспільства і правової держави. Розвинене громадянське суспільство і права держава складають основу сучасної демократії. Адже становлення демократії пов'язане з утвердженням нового світогляду, в основі якого лежить ідея природних невідчужуваних прав людини. Така нова система світогляду утверджувалась у процесі реалізації в усіх сферах суспільного життя ліберальних, гуманістичних, людяно-вимірних ідей та концепцій, які отримували згодом правову основу. Саме тому сучасна демократія часто іменується ліберальною демократією, демократією, яка має гуманістичний вимір. І хоча сучасна демократія не зводиться цілком до лібералізму, його роль, як домінуючої ідеології, що визначає ключові принципи організації і здійснення державної влади, у всіх сучасних розвинених країнах залишається незмінною.

Сучасна правова наука характеризується наявністю не лише різних, але інколи навіть протилежних поглядів щодо взаємозв'язку між громадянським суспільством і демократичною державною владою. Чимало сучасних дослідників, зокрема В. Бортніков, В. Качоха, П. Новгородцев, Р. Сербін, О. Скакун, О. Скрипнюк, В. Пазенко, В. Цветков, звертають увагу на той факт, що ефективність демократичної системи суттєво залежить від того, наскільки її принципи і механізми доступні розумінню громадян, від того, що вони самі вкладають в розуміння демократії, наскільки реальною є сама можливість реалізації основних демократичних засад у конкретно-історичних умовах у процесі становлення громадянського суспільства.

В силу національних демократичних перетворень стаття 1 Конституції проголошує Україну суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. А людина її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в

Україні найвищою соціальною цінністю⁴. І звичайно ці положення Конституції України визначають не тільки спрямованість всієї державної політики, а й виступають основоположними засадами демократичних змін в українському суспільстві.

Варто відзначити, що сучасні процеси демократизації українського суспільства досить тісно взаємопов'язані з проблемами сучасного державотворення. Світовий досвід показує, що без вирішення актуальних проблем будь-яка політика знецінюється, втрачає сенс, дискредитує себе як суспільне явище, втрачається ціннісний зв'язок особа – право – держава. Все це спонукає до того, щоб виокремлювати у гуманістичній правовій політиці два аспекти. Перший – це пошук різними соціальними групами тих шляхів, які ведуть до взаємовигідного здійснення спільної мети. Другий аспект гуманістичної політики – результативне управління, яке безпосередньо спирається на владні функції⁵. Гуманістична демократична політика – це процес реалізації людських інтересів, їх узгодження і гармонізація через розгалужену систему суспільно-владних відносин, через професійну діяльність органів та інститутів державної влади, які виступають основним чинником цієї системи і ефективність яких зароджується в глибинах загальнонаціонального менталітету народу, його духовно-світоглядних цінностей, історичних традицій. Демократія завжди була носієм прогресу, рівноправ'я, поваги до людини, її прав та свобод. Вона не тільки не суперечила поняттю організованості, порядку, дисциплінованості, суворому дотриманню правових норм, а й передбачала поєднання високої правової культури з організованістю, відповідальністю та передбачуваністю у поведінці громадян⁶. Моральна культура, правові знання, гуманізм, висока політична та правова свідомість – ось ті чинники, що визначають демократичність політики, демократичність розвитку державних інститутів та суспільства в цілому.

Щоб демократія дійсно реалізувала інтереси людей, суспільство має бути готовим до раціонального сприйняття об'єктивної реальності виходячи з інтересів всього суспільства, а не через призму тих чи інших ідеологій. Демократія можлива тільки за наявності активних, ініціативних громадян, які цінують свободу, сприймають закони в якості легітимного механізму регулювання суспільних відносин.

Демократія створює умови для реалізації народовладдя, індивідуальних прав та свобод людини, плюралізму в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Ще Аристотель писав, що основним принципом демократичного устрою являється свобода. Без свободи неможлива демократія, так як вона дозволяє індивіду реалізувати весь свій потенціал, необхідний для нормальної життєдіяльності. Американський політолог С. Хантінгтон вважає, що кореляція між існуванням демократії та існуванням особистої свободи надзвичайно велика: людина, зацікавлена в свободі як основоположній цінності, повинна бути зацікавлена в розвитку демократії⁷. В цьому аспекті також варто наголосити на взаємозв'язку та взаємозалежності демократії та стабільності. Демократія забезпечує політичну стабільність, а політична стабільність є умовою існування демократії. Якщо ж у державі виникають проблеми з політичною стабільністю питання існування в ній демократії постає на порядку денному⁸.

Для сучасної демократії характерним є принцип політичної та правової рівності громадян. Він передбачає фактичну наявність загальнолюдських стандартів політичного спілкування, що іменуються правами людини. Головні позиції в демократії займають право та ідея справедливості як вищої степені сумісності різноманітних інтересів. Метою розвитку сучасного українського суспільства має стати формування людини, спроможної до інноваційного мислення, творення нової якості життя, нової якості держави і суспільства. Адже гуманістичний розвиток – це досягнення найвищого ступеня свободи особи й, водночас, її відповідальність за себе, свою родину, громаду та державу; це створення для людини як головного національного ресурсу умов реалізації всіх її можливостей.

Аналіз політичної ситуації в Україні та прогнозування перспектив її подальшого розвитку, виявив особливу роль найвпливовіших державних інституцій та провідних політичних партій в процесі здійснення конституційної реформи та високий рівень значимості механізмів представницької та прямої демократії, довів необхідність активного залучення громадськості до участі в реформаційних процесах⁹. У зв'язку з чим особли-

вого значення набувають такі фактори, як розвиток громадянського суспільства, реальне забезпечення прав людини і громадянина, сприяння розширенню політичної участі, нейтралізація дії чинників, які сприяють політичному відчуженню населення, формування високої політичної та правової культури, виховання громадянської доброчинності.

Таким чином, досліджуючи процеси політичного і правового розвитку сучасної України, слід визнати, що по суті зараз мова ведеться не стільки про спроби запропонувати певне альтернативне бачення тому, що є демократія, і тому, як вона має реалізовуватися, скільки про те, яким саме чином та завдяки яким інститутам стає можливим гарантувати фундаментальні демократичні цінності, які можуть бути визначені як універсальне ядро всіх існуючих теорій демократії¹⁰. Очевидно, в цьому складному процесі аналіз «аксіологічного», тобто ціннісного виміру демократії та демократичних трансформацій в Україні набуває першочергового значення. Не можна обійти увагою й проблему інтеграції України в європейську та міжнародну спільноту. З цього погляду, принципово не лише реалізовувати заходи щодо адаптації законодавства до законодавства країн-членів Європейського Союзу, а й здійснювати системні кроки, спрямовані на гарантування існуючих в Європі стандартів функціонування ключових для демократії інститутів, на забезпечення прав і свобод людини та громадянина, які визнано на рівні європейського й міжнародного права, на загальну модернізацію економіки, на сприяння розвитку інститутів громадянського суспільства. При цьому сам процес європейської інтеграції України повинен розглядатися не стільки з позицій зовнішньополітичних цілей Української держави, скільки як загальний вектор сучасного демократичного розвитку України, як посттоталітарної країни, що нині знаходить у транзитивному періоді розвитку¹¹.

Оптимізація умов розвитку демократичних інститутів в Україні спрямована на створення ґрунту для формування сучасного розвиненого громадянського суспільства, яке може виступати на рівних з державною владою, здійснювати ефективний контроль над нею, акумулювати різноманітні інтереси громадян та доводити їх у разі потреби на рівень державної влади. Саме через таку взаємодію особи і держави, пріоритет інтересів громадянського суспільства можливим є демократичний розвиток українського суспільства.

Демократія – це вільна особистість, демократія – це захищеність особи, демократія – це консолідація всіх політичних сил, що на сьогоднішній день є практично відсутнім в Україні. Але лише консолідація забезпечить об'єднання та реальність тих програм, які особливо багато озвучуються у передвиборних програмах. Демократія для українського суспільства стане реальністю лише тоді, коли інтереси одного, групи стануть інтересами всіх. Недарма, ще видатний мислитель епохи Відродження Шарль Луї Монтеск'є, визначаючи мету держави, наголошував, що це максимальне щастя для якомога більшої кількості людей.

Поняття – демократична, правова і соціальна держава нерозривно й органічно пов'язані між собою. У вигляді конституційних норм вони формулюють не тільки форму демократичної й правої суспільно-політичної системи, вони визначають сутність держави як соціальної демократії, тобто такої форми правління, яка не виступає голосливою формою народовладдя, а реально спрямована на забезпечення та захист інтересів індивіда, кожної пересіченої людини.

Сьогодні в суспільній думці з демократією асоціюються багато величних ідеалів і цінностей – народовладдя, індивідуальні свободи та права людини, плюралізм, толерантність, загальний добробут, справедливість, гласність тощо. Однак, як свідчить історичний досвід та реалії українського державотворення, насправді не кожна демократія їх гарантує й вирішує. Крім того, в перехідних суспільствах, в умовах незавершеності політичних процесів і невизначеності суспільно-політичної моделі розвитку, суперечності та колізійності правових норм, відсутності якісних механізмів регулювання суспільних відносин між усіма суб'єктами, використання цих критеріїв не лише перекручується, а й іноді протистоїть ідеї подальшого розвитку. Тому сьогодні на порядку денному стоїть питання гармонізації відносин громадянського суспільства та держави,

забезпечення консенсусної взаємодії усіх гілок влади в інтересах всього суспільства, підвищення політичної та правової культури всіх суб'єктів суспільних відносин. Лише за таких умов держава стане консолідуючим чинником для всіх членів суспільства. Адже, реальна свобода людини та найважливіші її права забезпечуються лише через взаємодію суспільства й держави, наділення останньої функцією гаранта соціальної справедливості у різних сферах функціонування суспільства – трудової діяльності і зайнятості, освіти, соціального забезпечення, охорони здоров'я, наукової діяльності та ін.

Таким чином, для українського суспільства у процесі подальшої демократизації суспільного життя актуальними завданнями є: подальша та конструктивна взаємодія громадянського суспільства та держави; гарантування та реальне забезпечення прав і свобод людини; забезпечення безконфліктної, консенсусної співпраці всіх гілок влади; подолання економічної кризи; подальший розвиток ринкової економіки; підвищення політичної та правової культури всіх суб'єктів суспільних відносин.

Демократія, як форма правління, як спосіб взаємодії громадянського суспільства і держави найвиразніше кореспондується з людиною (особистістю), її розвитком, а, відтак, розвитком всього суспільства. Додамо, з розвитком його загальної освіти, духовності, культури, в тому числі і правової культури. Відтак, демократія є значною мірою абстрактним явищем і, одночасно, досить конкретним, коли йдеться про конкретну особистість, державу, суспільство.

Наша держава, хоча і з великими труднощами, йде по шляху розбудови громадянського суспільства, яке нерозривно пов'язане з процесами демократизації усіх сторін суспільного життя. Ключовим елементом еволюції громадянського суспільства є міра здійснення свободи людини в соціальній, економічній та політичній сферах. Громадянське суспільство за природою своєї еволюції є вимогою формування соціально орієнтованої правової держави, а існування розвиненого громадянського суспільства передбачає формування демократично визначеної державної влади.

Демократія потребує запровадження ефективного організаційно-правового механізму взаємодії держави з інститутами громадянського суспільства, залучення до демократичного процесу найширших кіл громадянського суспільства, самообмеження державної влади правами та свободами людини, досягнення стійкого консенсусу на рівні громадянське суспільство – держава. Тому можна з впевненістю стверджувати, що громадянське суспільство повинно стати основою сучасної демократії, без розвинутого громадянського суспільства демократія існувати не може.

¹ *Стьопін А.* Українське суспільство і проблеми консенсусної демократії // www.politik.org.ua

² *Латигіна Н.* Ціннісний вимір демократії // Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки, 2007. – Випуск 10. – С. 291.

³ *Стьопін А.* Українське суспільство і проблеми консенсусної демократії // www.politik.org.ua

⁴ Конституція України від 28.06.1996 із змінами внесеними згідно з Законом № 2222 – IV від 08.12.2004 // www.rada.gov.ua.

⁵ Політологія: Екскурс в історію правничо-політичної думки / Скиба В., Горбатенко В., Туренко В. – К.: Основи, 1998. – С. 620.

⁶ *Сербін Р.* Демократичні засади розбудови сильної держави // Підприємництво, господарство і право, 2003. – № 3. – С. 73.

⁷ *Баранов Н. А.* Трансформации современной демократии: Учебное пособие / Н. А. Баранов; Балт. гос. техн. ин-т. – СПб., 2006. – С. 12.

⁸ *Шведа Ю.* Україна на шляху демократизації : два кроки вперед, а далі ...? // Вибори та демократія, 2006. – № 2 (8). – С. 57.

⁹ Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К.: НІСД, 2008. – С. 10.

¹⁰ *Кралуок П.* Наука демократії: гуманітарні перехрестя політики та права // День. – № 165, 29 вересня 2007 // www.day.kiev.ua

¹¹ *Кралуок П.* Наука демократії: гуманітарні перехрестя політики та права // День. – № 165, 29 вересня 2007 // www.day.kiev.ua

Резюме

В статті розкриваються особливості становлення і розвитку української демократії, визначаються актуальні задачі подальшої демократизації суспільного життя в процесі становлення громадянського суспільства.

Summary

The article deals with the peculiarities of the development of Ukrainian democracy. The actual tasks of following democracy of social system in the process of civil community forming are given.

Отримано 10.06.2009

О. А. ШУЛЬЦ

*Оксана Анатоліївна Шульц, здобувач
Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*

«ПРАВА ДИТИНИ» ЯК КАТЕГОРІЯ СУЧАСНОГО КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

Незважаючи на те, що Україна є учасницею Конвенції ООН про права дитини та у ст. 24, 51, 52 Конституції України передбачається державна охорона дитинства й гарантуються права дітей в нашій державі продовжує існувати проблема захисту прав дитини. Така ситуація зумовлена декларативністю норм національного законодавства, ігноруванням прогресивних міжнародних норм, неефективною роботою державних установ, відсутністю ґрунтовних наукових розробок.

На жаль, вітчизняна наука конституційного права фактично не приділяє уваги вивченню проблем прав дитини, що сприяє безсистемному нормативно-правовому регулюванню правового статусу дитини в Україні, виникненню правових колізій та прогалин у вітчизняній правовій системі. Зокрема, у юридичній науці правові поняття «діти», «дитина», «неповнолітній», «неповнолітні», «права дитини» розроблені недостатньо й потребують додаткового наукового аналізу.

Частковому дослідженню особливостей правового становища дітей в умовах сучасності приділяли увагу зарубіжні вчені Абрамов В. І., Баттогтох Ж., Борисова Н. Е., Нечаєва А. М., Микитова Є. М., Чумакова Т. Є. та вітчизняні науковці Вінгловська О. І., Індиченко С. П., Коталейчук С. П., Крестовська Н. М., Несинова С. В. та інші, але на жаль, теоретична розробка проблем захисту прав та законних інтересів дітей залишається недостатньо вивченою.

Перш за все спробуємо з'ясувати правову природу термінів «діти», «дитина», «неповнолітній», «неповнолітні». Ці соціально-правові категорії широко використовуються науками, що вивчають людину й суспільство в цілому, хоча за своїм юридичним змістом вони не тотожні й доповнюють одне одного. Так, у вітчизняних тезаурусах знаходимо термін «діти» – особлива соціально-демографічна група населення, яка має не лише визначені законом вікові межі, а й свої специфічні потреби, інтереси, права. У суспільстві діти захищені соціальними, юридичними, моральними нормами, проте через недостатню здатність задовольнити свої потреби і захищати інтереси вимагають соціального піклування і відповідальності родини, а також держави і суспільства в цілому¹. Правова дефініція «дитина» переважно трактується як особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосованим до неї, вона не набуде права повнолітньої раніше, термін «неповнолітні», деякі автори розуміють як – громадяни віком до 18 років².